

**ПЕРЕРВА В. С. ІСТОРІЯ ШКІЛЬНИЦТВА
В МІСТАХ І СЕЛАХ КИЇВЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

**Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський,
2008. 627 с., іл.**

У центрі уваги монографії Володимира Перерви – розвиток церковнопарафіяльної освіти на Правобережній Київщині (тогочасній Київській губернії) у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., хоча частину книги присвячено державним школам, які часом доповнювали парафіяльні, а подекуди й конкурували з ними. Власне ця обставина, на думку Автора, і стала тим позитивним явищем, яке підштовхувало розвиток церковнопарафіяльних шкіл і підвищувало їх рівень.

На початку книги Автор декларує мету свого дослідження, що полягає в наступному:

- а) вивчити стан наукової розробки теми та її джерельну базу;
- б) з'ясувати загальний історичний контекст розвитку вітчизняного шкільництва та визначити в ньому місце історії шкільної справи Київщини;
- в) визначити вузлові події історії початкової освіти регіону, причини нерівномірності її розвитку;
- г) прослідкувати взаємини різних освітніх систем на Київщині та відзначити роль державної політики і національних відносин в їх еволюції;
- ґ) визначити причини перманентної переваги церковнопарафіяльної освіти в Київській губернії;
- д) з'ясувати особливості розвитку шкільної справи у кожному місті та селі тогочасної Київщини.

Тепер спробуємо простежити, якою мірою Автор виконав поставлені перед собою завдання. Отже, пункту «а» відповідає основна частина вступу до монографії. Тут досить побіжно розглянуто праці попередників з подібної тематики і трохи детальніше зауважено недоліки недавньої вчительської колективної праці (с. 10–11)¹. Вказується також, що головним джерелом роботи слугували документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві, а саме: фонди Київської духовної консисторії (ф. 127), Управління Київського навчального округу (ф. 707) та частково Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442). Були також використані матеріали Державного архіву Київської області, Ін-

¹ *Заклади освіти Київщини: минуле та сучасність* / За ред. І. Л. Лікарчука. К., 2002.

ституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі. Ні характеристики репрезентативності друкованих та архівних джерел, ні аналізу їх евристичної цінності Автор не подав, обмежившись простим переліком.

Розглядаючи контекст розвитку і функціонування шкіл на території Київщини (пункти «б» та «в»), Володимир Перерва зазначає, що парафіяльні школи навіть в умовах ХІХ ст. не втратили свого значення. Вони, як і раніше, мали задовольняти потребу в освіті насамперед дітей селянства: у монографії наголошується на релігійності населення, його церковних потребах, на необхідності виховання учнів у дусі християнських цінностей, зміцнення їхньої моральності. Автор зупиняється також на спробі держави (з його викладу виходить, що ця спроба у ХІХ ст. була вторинною щодо розвитку церковнопарафіяльних шкіл) вирішити проблему письменності шляхом відкриття приходських та повітових державних училищ, яка, проте, зазнала невдачі, що, на думку Автора, змусило чиновників звернути увагу на вже існуючу мережу парафіяльних шкіл, а також сприяти створенню нових.

Такі міркування спонукають трохи детальніше зупинитися на композиційній структурі монографії. Виходить так, що у книзі спочатку розповідається про наслідки, а потім подано передісторію. Якби Автор спершу охарактеризував освітню реформу кінця ХVІІІ ст. та спроби запровадження державного шкільництва, а лише потім обговорив церковнопарафіяльне, яке практично витіснило з різних причин державні початкові школи, то розповідь виглядала би, поза сумнівом, логічнішою. Однак про освітню реформу Катерини ІІ у книжці взагалі не згадано, тож непідготовленому читачеві може здатися, що різноманітні законодавчі акти і проекти виникали в ХІХ ст. на порожньому місці, а підготовленого читача така подача матеріалу щонайменше здивує.

Ще одне питання, якого торкається Автор монографії, — це причини низького відсотка письменних серед селян (хоча жодних статистичних даних, навіть опублікованих, на підтвердження цієї тези не наведено). Серед таких причин основною названо кріпосницьку систему, яка не лише не стимулювала потягу селян до знань, а й перешкоджала цьому. Серед решти причин згадується незадовільне фінансування, відсутність матеріально-технічної бази, брак досвідчених педагогів.

Наголошено й на особистісному факторі в розвитку шкільної справи Київщини — діяльності київського митрополита Філарета (Амфітеатрова), за сприяння якого у 1830–1840-х рр. у Київській губернії кількість парафіяльних шкіл досягла 225, а чисельність учнів 2006 осіб, а також митрополита Ісидора (Нікольського), який на пропозицію київського військового генерал-губернатора Іларіона

Васильчикова ініціював у 1859 р. масове відкриття шкіл в усіх містах і селах губернії (с. 14–17), внаслідок чого вже через три роки налічувалося 1370 шкіл (с. 20). Для порівняння автор наводить статистику по інших українських та російських єпархіях, де кількість подібних шкіл була в десятки разів меншою.

З пунктом «г» співвідноситься підрозділ «Конфлікт між керівництвом церковнопарафіяльної та державної освіти» (с. 21–29) та окремий розділ «Державна освіта» (с. 57–67). Тут насамперед звернено увагу на національну та конфесійну складові конфлікту між духовенством і державною владою, зокрема детально аналізується проект київського генерал-губернатора Олександра Безака та його критика Петром Лебединцевим. Володимир Перерва неодноразово відзначає, що зростання чисельності шкіл стало наслідком цілеспрямованої політики, метою якої було подолання польських впливів у регіоні та притлумлення розвитку українофільських настроїв. Далі на конкретних прикладах показано конкуренцію за кращі школи на рівні відомств (міністерства й консисторії), а також перепідпорядкування вже існуючих парафіяльних шкіл Міністерству народної освіти, що викликало справедливий протест митрополита. Загалом же, як випливає з тексту, хоча й не артикулюється виразно Автором, у цьому суперництві чітко проглядався особистісний чинник – конфлікт між київським митрополитом Арсенієм (Москвіним) та київським генерал-губернатором Безаком.

Не останню роль у конкурентній боротьбі між школами, на думку Автора, відігравав фінансовий момент, і вагоміші аргументи, безперечно, були на боці державних навчальних закладів. Покласти край нездоровій конкуренції було покликане «Положення про церковнопарафіяльні школи» 1884 р., де визнавалася необхідність державної підтримки парафіяльної мережі шкільництва. Втім, «Положення» (як і будь-який інший законодавчий акт, згадуваний у праці) не аналізується, й зокрема не показано, яким саме чином воно посприяло зниженню напруженості у відносинах між різними відомствами, лише констатується те, що конфлікти стали вирішуватися мирним шляхом. Як підсумовує Автор:

І хоча певна напруженість у відносинах церковнопарафіяльних та державних шкіл існувала до початку більшовицької доби, вона вже не завершувалася насильницькими захопленнями приходських навчальних закладів, котрі також отримали юридичне право громадянства (с. 29).

У наступному розділі Автор ще раз повертається до цього питання, зазначаючи, що нові державні школи відтепер можна було відкривати лише за згодою єпархіального начальства (с. 32).

При обговоренні цих сюжетів Володимир Перерва не уникнув деяких внутрішньотекстових суперечностей. Наприклад, у першому розділі він пише, що державні школи усіх рівнів мали державне фі-

нансування (с. 27–28), а з другого розділу випливає, що забезпечувалися державою лише повітові школи, тоді як приходські (початкові) перебували виключно на утриманні прихожан (с. 57). Ця обставина дає змогу подивитися під іншим кутом зору на причини переважання церковно-приходської школи, і це певною мірою коригує авторські висновки. Адже питання про фінансування за таких обставин мало би виступати як другорядне, натомість важливішою ставала міжвідомча боротьба та можливість контролю початкової освіти, і цю боротьбу, на даному етапі, поза сумнівом, виграла Церква.

Пункт «г» розкривається в останніх трьох параграфах розділу про церковнопарафіяльні школи, де йдеться про їх кількісну перевагу на Київщині, розвиток парафіяльного шкільництва на місцевому рівні та зміст навчально-виховного процесу. Загалом, за підрахунками Автора, парафіяльних шкіл було у 8,5 раза більше, ніж державних (с. 29). Монографія пояснює це прихильністю прихожан, яка, своєю чергою, визначалася традицією та роллю Церкви – у тому числі й як осередку інформації. Іншою причиною Володимир Перерва, повторюючи народницьку парадигму ХІХ ст., вважає «народність» школи, зумовлену близькістю священства до простолюду, функціонуванням у його середовищі народної, тобто української мови тощо. На противагу цьому, міністерські школи укомплектовувалися викладачами з великоросійських губерній. На таких розмірковуваннях ґрунтується висновок Автора: «Тому приходська школа, де викладали місцеві вихідці, була більш патріотичною і користувалася більшою популярністю, ніж державна» (с. 31). Третьою причиною названо відсутність земств у Київській губернії аж до початку ХХ ст., що звільняло парафіяльні школи від значно серйознішого конкурента, ніж державні навчальні заклади. Врешті, четвертою причиною стала державна підтримка, починаючи з 1880-х років.

Окремо розглянуто побутові умови існування та утримання парафіяльних шкіл, у тому числі й меценатство. Затронується також проблема вчителів, особливо в таких її яскравих проявах, як тривале служіння на освітній ниві, джерела формування педагогічних кадрів, оплата праці тощо. Водночас наведено кількісні, вікові, соціальні та гендерні характеристики учнівства і подано спостереження над організацією часу в навчальному процесі та змістом навчальної програми.

Пунктові «д» – регіональним аспектам – присвячена решта книжки (с. 68–608), де порайонно викладається історія парафіяльних та державних шкіл кожного населеного пункту.

До безперечних переваг рецензованої праці варто віднести опорядження її ілюстраціями й іменним та географічним покажчиками, що значно полегшує роботу з довідковим матеріалом. На сторінках монографії наведено великі цитати з архівних документів, що раніше не публікувалися, багато цікавого фактажу. Для більшої наоч-

ності Автор чи не повністю зацітував навчальну програму церковно-приходських шкіл та один зі звітів по парафії.

Натомість серед недоліків не можна оминати довільної вибірковості в оперуванні матеріалом та відсутності чіткого порічного статистичного аналізу. Вибірки служать для підтвердження його думки, а не навпаки. Варто зауважити й повтори у викладі інформації на рівні окремих фактів чи висновків, а також дублювання цілих сторінок у монографічній та довідковій частинах, як це бачимо в сюжеті про Олександра Красовського із Гостомеля (пор. с. 25–26 у вступі зі с. 606–608 у довідковій частині) або в оповіді про заснування державної школи у Мартиновичах (пор. с. 65–66 зі с. 403–404). Володимиру Перерві можна закинути й нечіткі висновки, тези яких хаотично розкидані по різних розділах. Подекуди накульгує логіка викладу й трапляються вочевидь «заблуклі речення», як, наприклад, у двох останніх абзацах на с. 45. Дослідник хибує також на недоречне вживання спеціальних термінів, наприклад, «спектральний аналіз», хоча насправді йдеться про аналіз соціального складу чи освітнього цензу (с. 43). Врешті, лише його неухважністю можна пояснити неправильно зазначені у тексті назви фондів (с. 11). Про стилістичні й граматичні огріхи, спричинені незалученням до видання книги літературного редактора (с. 9, 46, 54, 65 тощо) можна й не згадувати: це, на жаль, стало сумною прикметою сучасного книговидавання.